

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертацията на **Яна Петрова Стоилова**,
докторант към катедра "Историческо и систематическо богословие",
на тема "*Човекът между страданието и просветлението (православно-
богословски анализ на будистката антропология)*"
за получаване на образователната и научна степен "доктор по богословие"
в професионално направление 2.4. Религия и теология,
научна специалност История на религиите

от доц. д-р **Ели Милчева Сярова-Василева**,
член на Научното жури, определено със заповед на Ректора
на СУ "Св. Климент Охридски" № РД 38-494/30.09.2014

1. Данни за дисертанта и докторантурата.

Яна П. Стоилова е завършила бакалавърска (2004-2008 г.) и магистърска (2008-2009 г.) степен по специалността Богословие в Богословския университет "Св. Кл. Охридски". От 2010 г. е редовен докторант по История на религиите към катедра "Историческо и систематическо богословие" на факултета.

2. Данни за дисертацията и автореферата.

Дисертационният труд е в обем от 256 стр. (от които 224 стр. представляват текстът на дисертацията, останалите съдържат приложен терминологичен речник и списък на използваната литература), структуриран е в увод, три глави и заключение.

Самият избор на подобна тема е творческо предизвикателство, защото будизмът е типичен с аперсоналистката си ориентация, очевидно свързана с принципната му нетеистична нагласа. Сред традиционните религии будизмът е вероятно изобщо тази, към която е най-трудно да се подходи от позициите на апологетичен християнски прочит, а такава е заявеното в дисертацията намерение и това буди респект. Разговорът следва да се води от позиции на религия с достатъчно развита богословска традиция с доктринални позиции в религия, досежно която самото понятие "богословие" може да има употреба само по аналогия. Затова обяснимо е да се работи освен с канонични източници и с достатъчно разнородни съчинения, които не само интерпретират непосредствено доктринални принципи, но имат исторически или пък философски характер, и от автора се изискват умение така да съчетае различните подходи, заложен в тези съчинения, че да не се изплъзва нишката на собствените му намерения.

Не просто е много трудно, но ми изглежда дори невъзможно да се обсъжда посочената проблематика в будизма като цяло, доколкото разликите между отделните форми и школи в него са съществени, и за да се постигне задълбоченост на изследването, неизбежно се налага ограничаване. Изборът в дисертацията пада върху ранния будизъм, върху формиран в хинаяна, преди всичко в абхидхармичната традиция и в тхеравада (стхавиравада) доктринални

позиции, и това е уместен избор за начинаещ автор - той дава известна възможност за обзримост на изходните принципи на будисткото учение преди многобройните му филиации.

Първата глава е в първата си част историческа и има за цел да представи реконструкция на условията и духовната среда, в които възниква будизмът. По същество тя, особено в частта си за ведическия период, остава малко встрани от заявената основна цел и задачи на дисертацията, по-скоро виждам функцията ѝ в това да подготви читателя за действителното съдържание на труда. Важното тук е да се създаде възможност за доктринални съпоставки на будизма с предшестващата го религиозна и философска традиция и в този смисъл би било дори достатъчно да се визират основни възгледи и религиозни нагласи на непосредствения предшественик на будизма - предкласическия индуизъм (брахманизма). Има известни неточности в интерпретацията на упанишадските възгледи, не стават ясни основанията на твърдения като например тези за монотеизъм в брахманския период, за илюзорност на света в будизма като принципно отличаващ го от предходни възгледи в индуистката традиция и др. Отделено е доста място на историческо въведение в будизма - на описание на живота на Буда и накратко - на ранната история на сангхата. Предложен е паралелен прочит на някои хинаянски и махаянски възгледи за нирвана и за централните фигури в тези две направления - архат и бодхисатва. Уместно махаянските принципи са представени основно чрез Нагарджуна (школата мадхямика), съпоставка и с другата основна школа - виджнянавада (йогачара) - би била теоретично доста по-сложна.

Тук имам бележка относно вътрешната организация на изложението - чисто историческият аспект би могъл по-подчертано да се обособи от теоретичния и същевременно да не натежава и да не отклонява от първоначалния замисъл. При това, ако се следва все пак някаква хронология, краткият обзор на късни махаянски възгледи и на ваджраяна е по-добре да има място след изчерпване на темата за съборите, които и без друго остават само в практиката на хинаянския будизъм. Но по-съществената ми бележка е относно неясноти в представянето на махаянски възгледи за Буда и абсолюта: например казано е, че Буда е превърнат в "неизразим, непредставим и абсолютен" (стр. 74) и същевременно е един от многото буди в "пантеона", т. е. в текста не се открояват ясно различните значения на "буда" в понятиен (в учението за "трите тела на буда"), митологичен и исторически план.

Във **втора глава** се пристъпва към същинската проблематика на дисертацията - антропологичната. И тук въвеждащата част препраща читателя към упанишадската традиция с оглед на трактовката на проблема за "Аза", на която именно се противопоставя будисткото виждане. Въведена е и темата за авякрита (въздържането от отговори на метафизически въпроси), която също би могла да има отношение към антропологията в определен аспект. Централният проблем тук обаче е този за анатман, разискването му предполага да бъдат очертани различията между схващането за "атман" в брахманизма и в будизма и оттук - специфичната за будизма доктрина, при това във връзка с тази за метемсихозата. В тази част дисертационният труд е в най-висока степен

смыслово плътен и концептуално единен. Откриват се отговори на въпросите: ако скандхите са бремето, кой е носителят на бремето? - той дори не може да се разглежда като носител на личностна идентичност. И ако няма душа със субстанциална природа, а поток от дхарми, в какъв смисъл може да се говори за субект на метемпсихозата? - основателен е изводът, че дори не може да се говори за прераждане в собствен смисъл, а по-скоро за циклично редуване на мигновени констелации от дхарми.

Ако в един изследователски, а не чисто образователен текст върху будизма се въвежда отново темата за четирите благородни истини, за това трябва да има специални теоретични основания. Става въпрос за една от най-често коментираните теми в будизма и поради това има две възможности - или да се преповтори много добре познатото казано преди, или да се предложат нови аспекти на интерпретация. В дисертацията представянето на тази проблематика дава възможност антропологията на ранния будизъм да се асоциира с основни негови етически принципи. Разгърнат е фундаменталният за будизма възглед за съществуването като страдание, а това по принцип очертава хоризонт и за сравнителна характеристика с християнството. Би било добре в тук в основата на изложението да бъдат канонични източници и съответно тълкувания, които се придържат близко към тези източници. Неточностите, които се откриват в текста, особено в частта за третата и четвъртата благородна истина, се дължат очевидно на източниците (на текста на Вишва Сакши например). Вероятно оттук идва и решението темата за нирвана да се коментира изключително в контекста на третата благородна истина, което би могло да се разглежда само като структурно несъответствие, ако не водеше до извод, формулиран в частта за приносите. Очевиден е и интересът на дисертантката към проблема за медитацията, при което е важно да се очертаят различията между принципите на индуистките йога практики (представени чрез Патанджали и интерпретациите на М. Елиаде) и тези на будистка медитация (дхяна).

Тук ще отбележа, че остава ненапълно прояснена разликата между просветление и нирвана. Във финалните формулировки на втора глава се твърди, че нирвана е "индивидуално състояние, присъщо само на архатите и съвършените, в което се реализира идеалът на Буда... и се постига просветление" (стр. 22 от автореферата)". Тъй като такава формулировка присъства и в реферат от небезизвестния сайт "помагало", едва ли можем да очакваме съответно равнище на прецизност. В източника, който предполагам, че е оригиналният в случая - книгата на Д. Петров - това е казано по малко по-различен начин, но смисълът при това е безвъпросно ясен.

Тъкмо защото изборът в дисертацията е да се интерпретират в определен ракурс принципи на ранния будизъм, и изводите, които се правят, би трябвало да се конкретизират досежно този период. Необходимо е да става ясно за читателя, че се отчита разликата в тълкуванията на основни доктринални понятия не само в хинаянските и махаянските школи, но и в по-локалните форми, възникнали на фона на махаяна, като джодо ("Чиста земя") и чан (дзен). Например възгледът за "чиста земя" (стр. 73) ("земята" на дхяна-буда Амитабха, яп. Амида) е характерен за джодо и не може да бъде отнесен към целия

махаянски будизъм, както е обобщено (в хинаянските школи при това подобен възглед не само не се среща, но е и недопустим). Ако във всяка школа има, естествено, кохерентност на възгледите, то от прочита на дисертацията остава впечатление за некохерентност.

Някои будистки позиции са представени и чрез Свами Вивекананда, в което само по себе си няма нищо неприемливо, но от текста не личи да се отчита спецификата на неговия прочит на будизма от неоведантистки позиции (за него Буда например е велик ведантист).

Третата глава е посветена на сравнителна анализ на раннобудистката и християнската антропологични доктрини. Предпочитам да оставя по-детайлната преценка на изложеното в тази глава на колегите богослови. Ще отбележа само няколко момента. Преди всичко изводите, които се правят за будизма, изискват повече основателност и приемственост с казаното в предшестващите глави - например защо именно става въпрос за аперсонализъм; защо ритуалната практика е центрирана не върху молитва, а върху медитация, и т. н. Не става ясно и какво се има предвид, когато се подлагат като че ли на критика "опитите за въвеждане на идеи на будизма в теологията на християнството", които "водят до конфронтация с основните й постулати" (стр. 24 от автореферата), защото на теологично равнище това едва ли е възможно, а ако се имат предвид определени всекидневни представи, това трябва да се каже по съответния начин.

Изобщо една убедителна апологетична позиция изглежда изисква да се владее и методологическия ресурс на сравнителното религиознание, като самите основания за сравнение следва да се формулират с оглед на конкретните изследователски задачи. В дисертацията има преплитане на подходи, известна неопределеност и недиференцираност на техните основания. Струва ми се също така препоръчително да се въздържа от пренос на доктринални понятия от една към друга традиция, доколкото зад тези понятия стоят специфични за всяка традиция религиозни реалии. Например в описанието на целта на изследването се говори за "спасение" в будизма, но, разбира се, както се разбира и от изложението, тълкуване на "нирвана" като "спасение" не би било релевантно на будисткото схващане. По сходен начин е трудно да се говори за есхатология в будизма (стр. 15 на автореферата).

Приложеният терминологичният речник би бил напълно уместен, ако се ориентира по-специално към разглежданата в дисертацията проблематика и именно в този план да се обогати; при това препоръчително е да се подготви самостоятелен авторски вариант на такъв речник.

Няколко думи по повод на използваната литература. Преди всичко прави впечатление обръщането към изворна литература, по-специално към палийския канон, но каноничните издания не са обозначени по надлежния начин. Привлечени са почти всички интерпретативни издания върху будизма на български език, както и подбрана литература на английски, руски и др. езици. Прави добро впечатление, че дисертантката работи с трудове на Шчербатской и Евг. Торчинов, на Ив. Камбуров и Ал. Федотов, с "Антологията" на Е. Фрауваалнер и др. Разбира се, има огромно количество литература върху

будизма на английски и др. европейски езици и по-нови издания от академичен тип, които не са посочени, но съвсем естествено е авторът да направи подбор; самите критерии на този подбор говорят за подготвеността и яснотата на творческите му намерения.

Същевременно ще обърна внимание на необходимостта от преценка на текстовете, които се привличат, с оглед на причастността им именно към автентичното представяне в случая на будистката традиция: например не бих се доверила особено на откровено популяризаторски текстове с не съвсем ясна идентичност (като например на тези от сайта "Горско време", доста активно използван от дисертантката), и особено не бих се доверила на текстове от типа на тези на Алън Уотс (за когото например будизмът не е религия, а форма на психотерапия), или пък на Сакши Вишва (Ю. Железаров) (който в предговора си заявява, че не си поставя за цел точно представяне на будизма). Изобщо в контекста на една апологетична нагласа според мен е важно да се отчита и евентуална сходна апологетична нагласа в другите традиционни религии - не само християни, но и будисти вероятно трудно биха преоткрили собствените си принципи в синкретични интерпретации от типа на нюейджърските с теософски привкус.

Ще си позволя да направя сериозна забележка относно коректността на цитиранията. На пръв поглед изглежда всичко е приемливо - има множество цитати, те са поставени в кавички, посочени са източници. Но най-често около тях на много места има също така заети текстове и от начина на цитиране това не личи. В отделните части на дисертацията се наблюдава разностилие и понятийно разноезичие и вероятно то се дължи в най-висока степен именно на доста директното присъствие на текстове от разнородни източници. Основната ми препоръка към дисертантката изобщо е за необходима творческа дистанция от изворната литература.

Работата се нуждае от редакторски прочит - от привеждане към понятийно и стилистично единство; а също и от коректорски прочит (естествено, има случайни печатни грешки, но има и повтарящи се погрешно изписани термини като "анахилисти" например), включително и за да се унифицират транскрипциите на термините и да се отстранят граматически несъответствия. Авторефератът съответства на дисертацията по структура и по съдържание.

3. Научни приноси.

Посочените от дисертантката приноси са в два аспекта: единият разкрива нейната самооценка като първопроходец в разработването на будистката антропологична проблематика в българската православно богословие. Би могло да се формулира по-сдържано, като се конкретизира в какви аспекти се вижда именно новото, предложено в този текст.

Вторият принос стои неясно и не съвсем уместно формулиран в контекста на поставената цел и задачи на дисертацията, визираното в него засяга изключително вътрешната логика на ранната будистка доктрина и едва ли е приемливо да се привнасят добавки и изменения в тази доктрина от външни за нея позиции, още повече под формата на изследователска "хипотеза"

(позовавам се на термина от автореферата). При това ако пратитя-самутпада може да се разглежда в контекста на третата благородна истина, с това тази истина не престава да се тълкува като истина за прекратяване на страданията, предшестваща необходимия осмостепенен път, представен в четвъртата благородна истина. Обикновено схващането на зависимия произход се тълкува като непосредствено свързано с просветлението (именно поради това е важно да е прояснено различието между просветление и нирвана). Ако дисертантката има предвид по-различни нюанси, това не става ясно от формулировката на приноса. Работата би спечелила, ако бяха отчетени направените на вътрешната защита бележки по повод на приносите. Препоръчително би било изобщо те да са обвързани по-определено с конкретните задачи, поставени в началото.

Ако трябва да направя своя преценка в по-общ план на важността на този труд, ще отбележа следното. Достатъчно разпространен в литературата е европейският, по-точно европоцентричен прочит на будистката нагласа като радикално нихилистична - в някакъв смисъл тя напомня онази несамокритичност и самоувереност, с която Просвещението се опитва да опровергае културния смисъл на християнското Средновековие - и според мен е особено важно подобен прочит да бъде преодолян; в това отношение дисертантката внася своя лепта.

4. Публикации и научни участия.

Представените четири статии, публикувани в сп. "Богословска мисъл" и сп. "Идеи", са съществено свързани с темата на дисертацията и с аргументирането на основни защитавани в нея възгледи и са достатъчни с оглед на изискванията за защита.

5. Заключение.

Преди всичко ще отбележа, че според мен предприетото в дисертацията начинание - да се изследва в определен аспект друга традиционна религия от позициите на православното богословие - е особено важно и в този смисъл работата на Яна Стоилова следва да бъде насърчена. Ще си позволя една малко грубовата аналогия. Макар че според будиста в света е "разлято" страдание, все пак има добри и лоши дхарми (феномени), и всеки може да допринесе за тяхно пребалансиране в полза на добрите. По подобен начин недостатъците, които по мое мнение се откриват в дисертационния труд, могат да бъдат преодоленни в по-нататъшната работа на дисертантката и допускам някои от тях да се дължат както на неопитност, така и на безспорната сложност на проблематиката.

Ето защо предлагам на уважаемите членове на Научното жури на Яна Петрова Стоилова да бъде присъдена образователната и научна степен "доктор" по богословие.

24. 11. 2014 г.,
гр. София

(доц. д-р Ели Сярова-Василева)